

کتابخانه وقفی اعتمادیه همدان

خسرو محمدی

چکیده:

کتابخانه‌ها و مراکز مطالعاتی، یکی از نشانه‌های مدنیت و شهرنشینی هستند. برپادارندگان این مراکز بیشتر از میان خاندان‌های حکومتگر و افراد وابسته به آنها بوده‌اند زیرا تهیه نسخه‌های خطی و حمایت از پدیدآورندگان آن‌ها کاری هزینه‌بر بوده که از عهده مردم عادی خارج است. همدان شهری است کهن که کمتر از کتابخانه‌های آن سخن به میان آمده است. قدیمی‌ترین کتابخانه وقفی همدان، کتابخانه اعتمادیه است. این کتابخانه یکی از چندین موقوفات بزرگ علی‌رضا قراقرلو ملقب به بهاءالملک سوم است که با بیش از هزار و پانصد جلد کتاب که کهن‌ترین آن‌ها ۷۵۰ سال قدمت دارد، همچنان برپا است. در این مقاله سعی شده ضمن معرفی بنای کتابخانه، از طریق نسخه‌های خطی، اسناد و شواهد مادی نویافته، تاریخ احداث بنا، روند شکل‌یابی کتابخانه و گردآوری کتاب‌ها تا حد امکان بررسی و تبیین شود.

کلیدواژه‌ها:

همدان، کتابخانه اعتمادیه، وقف، بهاءالملک سوم.

مقدمه

استان همدان یکی از استان‌های غربی کشور با مرکزیت شهر همدان است. این شهر به لحاظ اهمیت تاریخی - باستانی از شهرهای مهم و کهن ایران است. از آثار شاخص تاریخی و باستانی این شهر می‌توان به تپه هگمتانه، کتیبه‌های گنجنامه، گنبد علویان، برج قربان و... اشاره کرد.

موقوفه شناسی یا شناخت موقوفات یکی از نیازهای باستان شناسی دوران اسلامی است. گستردگی موقوفات موجب شده تا پژوهشگران هنر اسلامی خواسته یا ناخواسته با وقف و احکام آن درگیر شوند.

علی رضا قراگوزلو (بهاءالملک سوم) (۱۳۰۳ق/۱۲۶۳خ - ۱۳۷۳ق/۱۳۳۳خ) یکی از شخصیت‌های سیاسی - فرهنگی این شهر است که ساخت این کتابخانه به او و برادرش میرزا یحیی (اعتمادالدوله) منسوب است.

با این که این کتابخانه در بافت شهری قرار گرفته و همواره در معرض دید قرار داشته اما تاکنون تاریخ دقیق ساخت، کیفیت و کمیت کتاب‌های موجود در آن، تاریخچه بنا و بنیان اصلی آن مشخص نشده‌اند. در این مقاله سعی خواهد شد تا به این دسته از سوال‌ها پاسخ داده شود.

تاریخچه بنا

بنای منسوب به کتابخانه اعتمادیه به استناد وقفنامه موجود به تاریخ ۱۳۳۲ هجری خورشیدی و با نظر واقف (علیرضا قراگوزلو ملقب به بهاءالملک سوم) تا چندی پیش با کاربری در مانگه و کتابخانه زیر نظر اداره اوقاف شهرستان همدان بهره‌برداری می‌شد. این اثر در تاریخ ۱۳۸۰/۹/۵ با شماره ۴۴۸۱ به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. در رابطه با کاربری‌های این بنا در گذشته، می‌توان به اسناد

موجود در خود عمارت و اداره اوقاف، بیانات مسئولان و خاطرات شخصی اتکا کرد. قدیمی ترین کتابچه مالیاتی موجود در عمارت، سال ۱۳۰۴ خورشیدی را نشان می دهد که به احتمال زیاد مربوط به آغازین سال های اقامت خاندان قراگوزلو در این ساختمان بوده است و جدیدترین اسناد مالیاتی متعلق به سال ۱۳۴۲ خورشیدی می باشد. این تاریخ برابر است با نخستین سال های اجرای اصلاحات ارضی به وسیله پهلوی دوم. (یادآور می شود که تاریخ تنظیم وقفنامه سال ۱۳۳۲ را نشان می دهد). آنچه که از مفاد وقفنامه و شواهد موجود برداشت می شود دلالت بر آن دارد که پس از ترک عمارت توسط ساکنین (اواسط دهه پنجاه خورشیدی)، خواسته واقف اجرا گردیده و تا زمان انقلاب اسلامی و مدتی بعد (۱۳۶۵ خورشیدی) به عنوان درمانگاه و قرنطینه بیماران و معتادان از محل مذکور استفاده می شده است. پس از پیروزی انقلاب اسلامی تا آغاز جنگ تحمیلی اطلاعات زیادی در خصوص چگونگی استفاده از بنا وجود ندارد اما در دوران جنگ و پس از آن از این محل به عنوان قرارگاه نظامی استفاده می شده است. در سال ۱۳۷۷ خورشیدی موقوفه بهاءالمک پایگاه بهداشتی می شود و سپس با عنوان درمانگاه مورد بهره برداری قرار می گیرد؛ تا این که اداره کل اوقاف استان همدان به مدت کوتاهی در این محل مستقر می شود. پس از انتقال اداره اوقاف از محل مذکور، آشکوب زیرین بنا به عنوان درمانگاه و آشکوب فوقانی با کاربری کتابخانه به فعالیت خود تا به امروز ادامه داده است.

این ساختمان تا کنون بارها مرمت و نوسازی شده و در خلال آن تغییراتی در ساختار بنا صورت گرفته است. بر اساس شواهد موجود ازاره هایی آجری دور تا دور نمای بیرونی بنا را دربر می گرفته است که به دلیل نیاز به استفاده از آشکوب زیرین ساختمان و نوردهی به این بخش، ازاره های آجری در جریان تحولات صورت گرفته در ساختمان به کلی تخریب شده اند. صفه یا سکویی که ساختمان بر روی آن احداث شده بوده نیز کم ارتفاع تر شده است. همچنین بر اساس مستندات

تصویری و عکس‌های قدیمی که از عمارت وجود دارد، درگاهی در ضلع شمالی بنا به همراه پلکان ورودی وجود داشته که یکسره تخریب و مسدود شده است. در داخل بنا نیز تغییرات بنیادینی جهت استفاده بهینه از این بخش به عنوان درمانگاه صورت گرفته است.

به طور کلی در این روند ۹۱ ساله، این بنا در این موارد مورد استفاده و بهره‌برداری قرار گرفته است: خانه اربابی، درمانگاه و مرکز بازپروری معتادان، مقر نظامی و انتظامی، ساختمان اداری اوقاف و سرانجام پایگاه بهداشتی و درمانگاه به همراه کتابخانه.

نسب شناسی و تباردانی خاندان قراگزلو (بهاءالملک‌های همدان)

تیره قراگزلو

تیره «قراگزلو»، سیه چشمان از طوایف ترک زبان همدان هستند که پیشینه تاریخی آنان دست کم تا اوایل حکومت «صفوی» فرامی‌رود. و برخی هم گفته‌اند بومگاه قبلی آنان «شام» بوده است. اینک ما را با آن پیشینه کاری نیست همین قدر می‌گوییم که این طایفه «قزلباشی» پس از کشته شدن «نادر شاه» (۱۱۶۰ق) «سرفراز بیک خدابنده لو» را که در همدان سر به شورش برداشته بود از میان بردند، و هنگام پیدایی «کریم خان زند» به او پیوستند^۱. در دوران قاجار بیشتر مناسب دیوانی و سپاهی‌گری را در اختیار داشتند و در دوران پهلوی هم از صاحب منسبان دستگاه سیاسی وقت بودند.

حاج امان الله خان بهاءالملک (اول) ابن... (؟) معروف به حاجی بهاءالملک که املاک و ضیاع و عقار بسیار (حدود ۲۵۵ تا ۳۵۵ پارچه آبادی) داشت، از جمله: ده «سرخ آباد» بر سر راه همدان به تهران و «ده زاغه» بر سر راه اسد آباد به کرمانشاه. وی در سفر ناصرالدین شاه قاجار به عتبات، همراه با حسین خان حسام الملک (اول) عاشقلوی قراگزلو به پیشواز شاه رفته است (۱۲ رجب ۱۲۸۷ ق). او هم

منصب سرتیپی داشته، سه فرزند از وی نام برده شده است: حسین قلی خان، علی قلی خان و مرتضی قلی خان (معزالملک).

شاخه بهاءالملک‌های همدان

۱. علی قلی خان همدانی بهاءالملک (دوم) ابن حاج امان الله خان بهاءالملک (اول) که در سال‌های ۱۲۹۸-۱۲۹۹ق، جزء سرهنگان خارج از فوج وزارت جنگ ناصری بوده، که در سال ۱۳۰۶ق هم هنوز عنوان سرهنگ داشته و اغلب در تهران می‌زیسته و عمارت معتبری داشته، که اعیان و بزرگان کشور به آن آمد و شد می‌کرده‌اند. نامبرده علاوه از چند پارچه بزرگ املاک در ناحیه همدان، املاک مهمی نیز در ناحیه عراق (اراک) داشته، بهاءالملک تا پس از سال ۱۳۲۶ق همچنان در تهران می‌بود، تا آن که احتمالاً از سال ۱۳۳۰ق برای درمان بیماری به فرنگ رفت، و همان جا در رجب ۱۳۳۲ق درگذشت.

او ظاهراً، مردی باسواد و فضل بوده، چنان که از جمله مجموعه (شماره ۱۰۶) کتابخانه اعتمادالدوله قراگزلو (پسرش)، دست نوشته خود او (به سال ۱۲۹۲ق) می‌باشد. همو عموزاده ناصرالملک دوم (نایب السلطنه) به شمار رفته است. وی خواهر همین ناصرالملک (خانم شازده) یعنی دختر عموی خود را به زنی گرفت که سه فرزند پسر از او بزاد و بماند:

۲. علی رضا خان قراگزلو بهاءالملک (سوم) ابن بهاءالملک (دوم)، زاده ۱۳۰۳ق/۱۲۶۳ش - درگذشته ۱۳۷۳ق/۱۳۳۳ش، که او را شخصی تحصیل کرده، باتقوا، کم آزار، متین و مبادی آداب یاد کرده، و با مشیرالدوله پیرنیا مقایسه‌اش نموده‌اند. وی که یکی از رجال دانشمند و وطن‌خواه و مورد علاقه ملت است، از همدان وارد تهران شد. در دوره چهارم مجلس ملی، یکی از دو نماینده همدان بود، و در کابینه مستوفی الممالک (۱۳۵۱ش-۱۳۴۱ق) به وزارت مالیه برگزیده شد، سپس (۱۳۵۲ش) ریاست هیأت نظارت بانک ملی را یافت، و چون زیر بار تحمیلات

نرفت، از آن مقام استعفا کرد. اصولاً در عهد پهلوی اول قبول منصب و مقام نکرد، تا آن که در کابینه قوام السلطنه (۱۳۲۵خ) وزیر دادگستری شد. بهاءالملک (سوم) به تاریخ ۱۹ خرداد ۱۳۳۳خ، در هفتاد سالگی، در تهران درگذشت. پیکرش را به همدان آورده و در آرامگاه خانوادگی (باغ اعتمادیه) به خاک سپردند.

وی در عین قانوندانی و اصولی بودن، شخصی ادب دوست هم بود. ترجمه‌ای از آثار مونتسکیو درباره رومیان از او به طبع رسیده است. بهاءالملک سوم صاحب فرزند نشد.^۲ علاوه بر این وی از اعضای انجمن آثار ملی نیز بود.^۳

۳. میرزا یحیی خان قراگوزلو اعتمادالدوله ابن بهاءالملک (دوم)، زاده حدود ۱۳۰۸ق - درگذشته ۱۳۵۶ق، همچون برادر بزرگش بهاءالملک (سوم) مردی دانش آموخته و فاضل بود. فریدالملک همدانی در حق وی گفته است: (در غره شوال ۱۳۳۲ق) در آبخینه خدمت جناب آقای یحیی خان اعتمادالدوله پسر مرحوم بهاءالملک دوم که تازه از تهران آمده‌اند، رسیدیم. حقیقتاً آقای اعتمادالدوله در معقولیت و انسانیت افراط کرده، و خیلی به مرحوم بهاءالملک دوم شباهت دارند. معین الاسلام (شیخ الملک) اورنگ و شادروانان محمد قزوینی و علی اکبر دهخدا که از حمایت‌های اعتمادالدوله قراگوزلو (وزیر معارف) برخوردار شدند، او را ستوده‌اند. اعتمادالدوله در ۲۳ دی ماه ۱۳۰۶ ش، و در کابینه دوم مخبرالسلطنه هدایت (آبان ماه ۱۳۰۷ش - ۱۳۴۷ق) به وزارت معارف برگزیده شد. وی در فروردین آن سال، یک بار برای سرکشی املاک خود به همدان آمد. در زمان وزارت معارف، برنامه پنج ساله اعزام دانشجو به خارج را تنظیم و اجرا کرد. در همان کابینه هدایت، هنگام معرفی به مجلس نهم (۲۹ فروردین ۱۳۱۲ش) همچنان وزیر معارف بود، لیکن به سبب کسالت، معاون وی غلام حسین خان رهنما حضور یافت. این کسالت (عارضه قلبی ارثی بهاءالملک‌ها) مجال آن نداد تا بیش از آنچه مقدر بود، مصدر خدمات فرهنگی شود، ناگهان در تاریخ ۹ خردادماه ۱۳۱۶ش (۱۹ ربیع ۱۳۵۶ق - ۳۵ مه ۱۹۳۷ م) درگذشت، و نام او به نیکی رفت. کافی است که

یادآور شویم که کتاب گران قدر امثال و حکم دهخدا همانا به رهنمود و با همت اعتمادالدوله قراگوزلو صورت وجود و طبع یافت^۴. باغ اعتمادیه همدان با در مانگه آنجا، و گنجینه نسخه‌های خطی کتابخانه‌اش بدو منسوب است. میرزا یحیی خان اعتمادالدوله نیز صاحب فرزند نشد^۵.

میرزا یحیی خان اعتمادالدوله قراگوزلو برادر علی رضا خان بهاءالملک سوم همدانی و خواهرزاده ابوالقاسم ناصرالملک نایب السلطنه است که در بیست و سوم دی ماه سال ۱۳۰۶ هجری شمسی بعد از مرحوم سید محمد تدین به وزارت فرهنگ منسوب شد. وی از رجال تحصیلکرده اوایل سلطنت رضاخان است که در دوران وزارت از دریافت حقوق خودداری و آن را همه ماهه به فرهنگ بلوچستان و به منظور پیشرفت معارف آن سامان اهدا می نمود^۶. یحیی قراگوزلو همان وزیر معارف است که بعد از ملاقات معروف با پروفیسور حسابی تسهیلات و امکانات لازم را برای ایشان جهت تدریس و گسترش علمی نظیر فیزیک مهیا کرد.

۴. تقی خان قراگوزلو ابن بهاءالملک (دوم) که گویا در سه دانگ از املاک دهستان بهار ناصرالملک قراگوزلو (دایی خود) با وی شراکت داشته است. منوچهر قراگوزلو، نامزد وکالت مجلس در سال ۱۳۳۴ش، که مدتی در اواخر دوره پهلوی دوم رئیس تربیت بدنی بود، پسر این تقی خان بوده است. منوچهر بعدها، سهم اربابی (۳ دانگ بهار) را به یک حاجی خراسانی فروخت. خود او بالاخره مغضوب شد، و درباره سرنوشت او، روایات مختلف است^۷.

توصیف کلی بنا

از آنجا که مجموعه موقوفی بهاءالملک از سه بخش: ۱. عمارت، ۲. مقبره و ۳. باغ، تشکیل شده و کتابخانه ابتدا در عمارت و سپس در مقبره برپا شده بوده است، از این رو در آغاز به توصیف یک به یک، عمارت و مقبره می پردازیم.

عمارت

عمارت باغ اعتمادالدوله^۸ که پس از مرگ یحیی قراگوزلو (اعتمادالدوله) توسط برادر بزرگ ترش علی رضا قراگوزلو (بهاءالملک سوم) به همراه قطعه‌های بسیاری از زمین‌های اطراف وقف گردیده است، بنایی است چهار ضلعی به ابعاد ۲۳/۳۰ متر × ۱۲/۹۲ متر که در ضلع غربی، انتهای ضلع جنوبی و کل ضلع شرقی نُه‌از^۹ نَخیر^{۱۰}‌هایی دارد. به طور جزئی ابعاد آن به قرار زیر است:

$$۵/۵۰ \times ۱/۵۰ \times ۸/۹۰ \times ۵/۲۰ \times ۱/۵۰ \times ۱۶/۶۰ \times ۱۲/۹۲ \times ۲۳/۳۰$$

بیشترین درهم رفتگی در ضلع‌های بنا در ضلع جنوب شرقی است. آنچه از نقشه‌های نویافته که از اسناد همین بنا کشف شده، استنباط می‌شود این است که این بخش راه پله‌ای بوده که اَشکوب بالا را به زیر زمین متصل می‌کرده است. احتمال دارد که این بخش از تزئینات قابل توجهی برخوردار بوده باشد.

بنا با توجه و شواهد در ابتدا و در بافت اولیه جهت شمالی - جنوبی داشته اما با گذشت زمان در بافت بعدی دچار تغییراتی شده و درب‌های ورودی آن شرقی - غربی شده است^{۱۱}. کتاب المسالک و الممالک اسطخری نقشه‌هایی در ضمیمه دارد که فوق‌العاده زیبا می‌باشند و در این نقشه‌ها علامت جنوب در بالای آن گذاشته شده و جهت مخالف آن شمال است. در اصل این شکل از این شش ضلعی به دست آمده که در رئوس مستطیل داخل آن شمال و جنوب قرار می‌گرفته است.

با همین روش در ایران سه رون را در نظر می‌گرفته‌اند: ۱. رون راسته، ۲. رون اصفهانی و ۳. رون کرمانی.

در رون راسته مستطیلی که در داخل شش ضلعی قرار می‌گیرد جهت شمال شرقی - جنوب غربی دارد.

به طور مثال در کرمان جهت شهر شرقی - غربی است و طوفانی به نام طوفان سیاه دارد که اگر شهر جهت دیگری می‌داشت خانه غیر قابل استفاده می‌شد. و همین طور در همدان کوه الوند را داریم، خود شهر جهت شرقی - غربی دارد و اگر جهت

شمالی - جنوبی می بود ریزش برف طوری می شد که از سوز و سرمای زیاد آن امکان باز کردن درهای خانه میسر نبود^{۱۲}. این خانه بزرگ بخش های مختلفی را شامل می شده که یکی از بخش های آن کتابخانه غنی آن بوده است. از آنجا که سنت برپایی کتابخانه ها در کاخ ها و اقامتگاه های سلطنتی، سنتی دیرینه در ایران است، مشاهده کتابخانه های غنی در خانه های اربابی در جای جای این سرزمین امری است عادی، به خصوص اگر صاحبان آنها افرادی تحصیل کرده و صاحب فضل باشند. اما نکته مهمی که در اینجا به ذهن متبادر می شود، چرایی قرارگیری این کتابخانه در دامنه های دورافتاده الوند در همدان آن روزگار است. این بخش از شهر همدان در سال ۱۳۰۲ خورشیدی مکانی دورافتاده بوده است، به شکلی که برای رسیدن از مرکز شهر به این مکان دست کم نصف روز راهپیمایی و اندکی کمتر با درشکه، زمان لازم بوده است.

مقبره

آرامگاه خانوادگی قراگزلوها (تصویر فضایی است روباز به شکل مستطیل با ابعاد ۲۶ متر×۲۹ متر که دارای دو فضای سرپوشیده در دو طرف درب ورودی ضلع جنوبی است. ابعاد این دو اتاق ۱۱×۷ متر است که هر کدام دارای یک در ورودی و ایوانی در مقابل هستند. دو درب دیگر نیز در ضلع شرقی اتاق شرقی وجود داشته است که به سمت بیرون از آرامگاه باز می شده اما امروزه مسدود شده اند. اتاق شرقی دارای یک زیرزمین کوچک است.

دورتادور فضای آرامگاه را دیواری (با ارتفاع ۷۰ و قطر ۷۵ سانتی متر) در برگرفته که با فواصل معین دارای ستون هایی ساخته شده از سنگ های برش خورده مستطیلی شکل (با ابعاد ۴۸×۲۴ سانتی متر) است که نرده های فلزی آنها را به هم متصل کرده است.

سه مزار در مرکز بنا قرار دارند که به ترتیب از غرب به شرق متعلق به سه برادر به نام های علی رضا قراگزلو (بهاءالملک سوم)، یحیی قراگزلو (اعتمادالدوله) و تقی

قراگزلو هستند.

سؤالی که در اینجا به ذهن متبادر می‌شود این است که چرا واقف محل مقبره را برای کتابخانه انتخاب کرده است؟ چه دلیلی می‌توانسته بهاءالملک را قانع کند که کتابخانه را در این مکان دورافتاده، وقف عام نماید؟ پیش از پاسخ به این پرسش باید بدانیم چرا و چگونه او (بهاءالملک) و خانواده‌اش به این مکان آمده‌اند؟

بانیان بنا با احداث این ساختمان در آغاز بر آن بوده‌اند تا خود و خانواده‌شان را از پیامدهای احتمالی که در پی تحولات سیاسی - اجتماعی پس از جنبش مشروطه‌خواهی مثل شورش سالارالدوله و فعالیت‌های متحدین و متفقین در سال‌های جنگ جهانی اول، کشور و به تبع آن شهر همدان را تحت تأثیر قرار داده بود، دور سازند. چرا که اسلاف آن‌ها و مکان پیشین زندگی‌شان (عمارت شورین، آبشینه و...) در تحولات مشروطه و کشاکش جنگ اول، جایگاه مقبولی نزد عامه مردم همدان نداشتند، کما این که به نظر می‌رسد بانیان و واقفان عمارت بهاءالملک (اعتمادیه) علی‌رضا و یحیی قراگزلو چهره مقبول‌تری در بین اقشار مختلف مردم همدان داشته‌اند و لذا آن‌ها مکانی دور افتاده و دنج را برای زندگی جدیدشان در دوران حکومت نو (پهلوی) برگزیدند^{۱۳}. در ادامه به توصیف نمونه‌هایی از کتب کتابخانه اعتمادیه می‌پردازیم.

گنجینه کتاب‌های کتابخانه اعتمادیه

کتابخانه اعتمادیه با حدود یک قرن قدمت مجموعه‌ای از آثار ارزشمند را شامل می‌شود که در چهار بخش قابل طبقه‌بندی هستند: ۱. نسخه‌های خطی، ۲. کتاب‌های چاپی (شامل سه بخش: چاپ سنگی، چاپ سربی، چاپی)، ۳. مجلات و جراید و ۴. اسناد و مدارک.

در این میان نسخه‌های خطی این مجموعه بیشترین اهمیت را به خود اختصاص می‌دهند که در ادامه به توصیف آنها می‌پردازیم.

عمارت و کتابخانه موقوفی بهاءالملک (مرکز اسناد میراث فرهنگی همدان)

نسخه‌های خطی کتابخانه اعتمادیه

این گنجینه، مجموعه‌ای ۸۲ جلدی و ارزشمند مشتمل بر نسخه‌هایی از عصر ایخانان مغول تا دوران پهلوی است. کار بر روی این چنین مجموعه‌هایی بسیار لذت‌بخش و در عین حال مشکل است. داده‌هایی که هر یک با ادبیاتی ویژه نوشته شده و گاه پیش می‌آید که برگ‌های اصلی یعنی آغاز و انجام آن‌ها افتاده‌اند یا این که به دلیل آسیب‌های شیمیایی و بیولوژیکی تا حد زیادی مخدوش شده‌اند. کهنگی و آلودگی کتاب‌های کتابخانه اعتمادیه به دلیل گذر زمان و قرارگیری آثار در محل‌های نامناسب در گذشته، کاوش در میان آن‌ها را بسی دشوار کرده بود. به شکلی که یکسره می‌بایستی با امکاناتی چون ماسک و دستکش اقدام به بررسی آنها می‌شد.

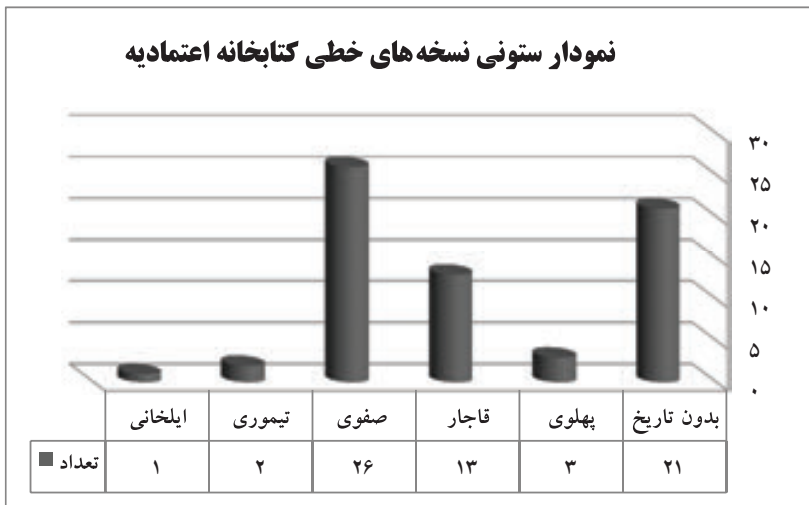
اما یکی از سؤال‌های پیش رو، نحوه گردآوری این نسخه‌ها به علاوه مجموعه حدود نهصد جلدی نسخه‌های چاپ سنگی، چاپ سربی و چاپی این کتابخانه است. آن طور که در وقفنامه قید شده، تمامی مجموعه حاصل تلاش‌های علی‌رضا

قراگوزلو (واقف مجموعه) است. به عبارتی همه آن مجموعه را او جمع‌آوری کرده است. متن وقفنامه به شرح زیر است:

«و نیز کتاب‌هایی در کتابخانه مقبره موجود است تماماً را واقف نامبرده باظهار خود شخصاً تهیه و وقف عام نموده‌اند و نیازمندان در محل کتابخانه از آن استفاده نمایند. به تاریخ شنبه ششم تیر ماه یکهزار و سیصد و سی و دو خورشیدی...»

با بررسی متون، حقایق بیشتری نیز آشکار می‌شوند. تعدادی از نسخه‌ها دارای امضای نویسندگان خود آن کتابهاست که گاه به علی رضا و گاه به برادرش یحیی هدیه کرده‌اند. تعدادی از نسخه‌ها توسط افرادی خاص اهدا گردیده‌اند. و تعداد قابل ملاحظه‌ای با توجه به تعلق‌شان به عصر صفوی به نظر می‌رسد میراث خانوادگی قراگوزلوها باشد. به هر حال با توجه به شخصیت فرهنگی بهاءالملک سوم، به بیراهه هم نرفته‌ایم اگر با متن وقفنامه همراهی کنیم و او را دلیل اصلی وجود این گنجینه ارزشمند (کتاب‌ها) بدانیم. باید یادآوری کنیم که کل مجموعه با تکیه بر نام برادر بزرگ‌تر او یحیی «اعتمادالدوله» با نام «باغ اعتمادیه» و «کتابخانه اعتمادیه» اشتهار دارد. در ادامه جدول نام و تاریخ کتابت (تاریخ مطلق) هشتاد و دو نسخه خطی موجود در کتابخانه موقوفه بهاءالملک آورده شده است.

نمودار ستونی نسخه‌های خطی کتابخانه اعتمادیه

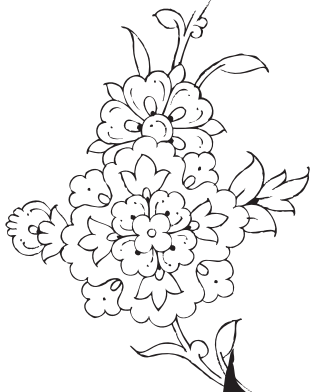

ایلخانی	تیموری	صفوی
۱. نهج البلاغه ۶۷۵ هـ.ق	۱. مجموعه کلمات و قصاید عطار ۸۳۱ هـ.ق	۱. سلسله الذهب ۹۴۴ هـ.ق
	۲. حبیب السیر ۸۹۶ هـ.ق	۲. دیوان یوسف و زلیخا ۹۵۱ هـ.ق
		۳. مواهب العلیه ۹۶۹ هـ.ق
		۴. کفایه منصوری ۹۷۰ هـ.ق
		۵. حاشیه مولانا داوود ۹۸۳ هـ.ق
		۶. روضه الصفا ۹۸۷ هـ.ق
		۷. شافیه ۹۹۴ هـ.ق
		۸. قانون ۱۰۰۴ هـ.ق
		۹. دیوان خاقانی شیروان ۱۰۰۵ هـ.ق
		۱۰. حبیب السیر ۱۰۰۵-۱۰۰۷ هـ.ق
		۱۱. دیوان انوری، خاقانی ۱۰۱۷ هـ.ق
		۱۲. کنزاللغه ۱۰۲۴ هـ.ق
		۱۳. شش دفتر عطار ۱۰۲۷ هـ.ق
		۱۴. حدیقه ثنائی ۱۰۲۹ هـ.ق
		۱۵. تحفه العراقین ۱۰۲۹ هـ.ق
		۱۶. حدیقه ثنائی ۱۰۳۰ هـ.ق
		۱۷. شرح دیوان خاقانی ۱۰۴۴ هـ.ق
		۱۸. ترجمه الفرج ۱۰۴۵ هـ.ق
		۱۹. مجمع الفرس ۱۰۶۱ هـ.ق
		۲۰. دیوان انوری ۱۰۶۲ هـ.ق
		۲۱. مجالس المومنین ۱۰۶۴ هـ.ق
		۲۲. دیوان عرفی شیرازی ۱۰۷۰ هـ.ق
		۲۳. اخلاق ناصری ۱۰۸۶ هـ.ق
		۲۴. زیج الغ بیک ۱۰۹۱ هـ.ق
		۲۵. مطول ۱۰۹۹ هـ.ق
		۲۶. بحار الانوار ۱۱۰۰ هـ.ق

بدون تاریخ کتابت	پهلوی	قاجار
۱. تجربه الامصار و تجزیه الاعصار	۱. دستور نوین ۱۳۱۱ ه.ش	۱. دیوان فرخی ۱۲۴۲ ه.ق
۲. کیمیای سعادت	۲. بیان ۱۳۲۰ ه.ش	۲. دیوان خمسه نظامی ۱۲۴۴ ه.ق
۳. نغایس الفنون	۳. دیوان ادیب پیشاوری	۳. انوار سهیلی ۱۲۴۴ ه.ق
۴. دیوان ظهوری	؟؟؟	۴. الفیه ۱۲۳۴-۱۲۴۴ ه.ق
۵. تحفة العراقيين		۵. مناہج الاحکام ۱۲۴۵ ه.ق
۶. دیوان معزی		۶. تفسیر صافی ۱۲۴۶ ه.ق
۷. ترجمه تاریخ یمینی		۷. فتح الوسبی ۱۲۵۳ ه.ق
۸. کفایه منصورى		۸. شرح قاموس ۱۲۵۶ ه.ق
۹. دیوان نظیری		۹. مثنوی معنوی ۱۲۷۵ ه.ق
۱۰. نثرالالی		۱۰. شرح جامی ۱۲۸۵ ه.ق
۱۱. مجمع الفُرس		۱۱. جواهرالکلام (۱۳جلد) ۶۰-۱۲۵۲ ه.ق
۱۲. رساله میرزا ملکم خان		
۱۳. عکاسی		۱۲. احوال فارس و فارسینان ۱۲۹۴ ه.ق
۱۴. قاموس المحيط و قابوس الوسيط		۱۳. دیوان مشرقی ۱۳۰۴-۱۳۲۷ ه.ق
۱۵. دیوان انوری		
۱۶. فقه		
۱۷. تاج التواریخ		
۱۸. دیوان اسیری		
۱۹. مواهب العلیه		
۲۰. کفایه المقصد		
۲۱. حاشیه ملا میرزاخان		

نسخه‌های چاپی کتابخانه اعتمادیه

نسخه‌های چاپی کتابخانه اعتمادیه نیز مانند مجموعه نسخ خطی آن مشتمل بر کتاب‌های ارزشمندی است که در حدود نهصد جلد را شامل می‌شوند. این مجموعه آثاری را شامل می‌شود که در زمان زندگی بهاءالملک و اعتمادالدوله

وقف

حمیرا
زولکھ

بک

گردآوری شده‌اند اما تعدادی کتاب هم در سال ۱۳۸۲ که سازمان اوقاف در صدق احیاء این کتابخانه برآمد گردآوری شده است، این نسخه‌ها هم اکنون هم در محل کتابخانه نگهداری می‌شوند.

سخن پایانی

شهر همدان از نظرگاه فرهنگی یکی از شهرهای برجسته ایران در طول تاریخ بوده است. از این رو وجود گنجخانه، کتابخانه و مراکز اسناد در این شهر امری ضروری بوده است. این ویژگی و پیوستگی آن در دوران قاجار نیز ادامه یافت.

یحیی قراگزلو (اعتمادالدوله) وزیر اوقاف و معارف در سال‌های ۱۳۰۶خ تا ۱۳۱۲خ و برادرش علی رضا (بهاءالملک سوم) ریاست دادگستری (۱۳۲۵خ) و بانک ملی و نماینده وقت مردم همدان در مجلس شورای ملی بوده‌اند. هر دو به دلیل ارتباط تنگاتنگ با فضلا و نویسندگان زمان خود از جمله مرحوم دهخدا، کتاب‌های فراوانی را گردآوری و در کتابخانه خود نگاهداری کرده‌اند که امروز بخشی از آن‌ها به دست ما رسیده است.

مهم‌ترین نتایجی که از بررسی و مطالعه باستان‌شناختی و کتابشناسی کتابخانه موسوم به قرائتخانه اعتمادیه یا کتابخانه اعتمادیه و بازسنجی اسناد و مدارک مکتوب بازمانده از آن به خصوص «وقفنامه علی رضا قراگزلو» حاصل شد را می‌توان به صورت ذیل فهرست نمود:

۱. کتابخانه اعتمادیه کهن‌ترین کتابخانه وقفی در همدان با حدود یک قرن قدمت است.

۲. این کتابخانه جزیی از بنای خانه اربابی قراگزلوها بوده است که امروزه با نام موقوفه بهاءالملک شناخته می‌شود.

۳. تاریخچه ساخت و قدمت کتابخانه به سال ۱۳۰۲ خورشیدی یعنی دوران گذار از حکومت قاجار به پهلوی (پایان جنگ اول جهانی) بازمی‌گردد. این در

حالی است که قدمت کهن‌ترین نسخه خطی موجود در آن تا هفتصد و پنجاه سال پیش یعنی عصر ایلخان مغول، آباغاخان (۶۵۵-۶۸۰ هجری / ۱۲۶۵-۱۲۸۲ میلادی) فرامی‌رود.

۴. در ارتباط با محل کتابخانه باید گفت؛ اگر چه در وقفنامه قید شده محل کتابخانه در مقبره خانوادگی قراگزلوهاست اما باید به این نکته توجه داشت که پیش از احداث آرامستان، این مجموعه (کتاب‌ها) وجود داشته و بهاءالملک و سایرین از آن‌ها استفاده می‌کرده‌اند، از این رو ما معتقدیم کتابخانه مزبور از محل خانه اربابی به آرامگاه انتقال یافته تا بعد از تنظیم وقفنامه، کتاب‌ها در دسترس قرار گیرند و مطالعه کنندگان بیشتری بتوانند از آنها استفاده کنند. این خود موجب رونق هرچه بیشتر مقبره می‌گردیده است. پیشنهاد می‌شود این کتابخانه در همین مکان آرامگاه بازگشایی گردد تا هم به نیت واقف جامه عمل پوشیده شود و هم جامعه از نعمت کتاب‌های ارزشمند آن بهره‌مند گردند.

۵. با توجه به نمودار فراوانی نسخه‌های خطی مشاهده می‌شود، بیشترین آثار که دارای تاریخ مطلق هستند مربوط به دوران حکومت صفوی است که در واقع همان آغازین دوران پیدایش ایل قراگزلو بر صحنه سیاسی و نظامی ایران است. بنابراین شاید بتوان این نسخه‌ها را میراث ایل قراگزلوها دانست.

۶. در یک جمع بندی کلی باید گفت؛ این کتابخانه و کتاب‌های باقی مانده در آن، حاصل تلاش‌های برادران قراگزلو یعنی یحیی و علی رضا است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. اوضاع سیاسی - اجتماعی همدان، ص ۱۰۱.
 ۲. همدان نامه (بیست گفتار درباره مادستان)، ص ۴۰۰.
 ۳. تاریخچه باستان شناسی، ص ۳۹.
 ۴. اعتمادالدوله‌ها، حسام السلطنه‌ها، ظهیرالدوله‌ها، ص ۱۳.
 ۵. همدان نامه (بیست گفتار درباره مادستان)، ص ۳۹۱.
 ۶. اعتمادالدوله‌ها، حسام السلطنه‌ها، ظهیرالدوله‌ها، ص ۱۳.
 ۷. همدان نامه (بیست گفتار درباره مادستان)، ص ۳۹۲.
 ۸. صاحب منصبان عمده دولت صفوی ارکان دولت خوانده می‌شدند و وزیر که در رأس دیوان سالاری قرار داشت ملقب به اعتمادالدوله شد. (سیوری، راجر، ۱۳۸۶، ص ۱۷۴).
 ۹. قسمت‌های بیرون زده در طرح یا پلان.
 ۱۰. قسمت‌های تو رفته در طرح یا پلان.
 ۱۱. فصلنامه میراث جاویدان، س ۲۰، ش ۷۷ و ۷۸، ص ۱۱۳.
 ۱۲. آشنایی با معماری اسلامی ایران، ص ۱۵۵.
 ۱۳. فصلنامه میراث جاویدان، س ۲۰، ش ۷۷ و ۷۸، ص ۱۱۵.
- منابع:**
۱. همدان نامه (بیست گفتار درباره مادستان)، پرویز اذکایی، نشر مادستان، همدان، ۱۳۸۰.
 ۲. مقاله «قراگوزلوهای همدان (خاندان‌های خوانین سته)»، نویسنده: پرویز اذکایی، مجله آینده، تهران، ۱۳۶۷.
 ۳. آشنایی با معماری اسلامی ایران، کریم پیرنیا، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ۱۳۸۰.
 ۴. ایران عصر صفوی، راجر سیوری، ترجمه: کامبیز عزیزی، نشر مرکز، تهران، ۱۳۷۴.
 ۵. اعتمادالدوله‌ها، حسام السلطنه‌ها، ظهیرالدوله‌ها، حسین سعادت نوری، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، تهران، بی تا.
 ۶. تاریخچه علم باستان شناسی، غلامرضا معصومی، سمت، تهران، ۱۳۸۶.
 ۷. مقاله «معرفی خانه اربابی منسوب به خاندان قراگزلو در همدان»، نویسنده: خسرو محمدی، مجله میراث جاویدان، سال بیستم، شماره ۷۷ و ۷۸.
 ۸. اوضاع سیاسی - اجتماعی همدان در جنگ جهانگیر اول، مجید فروتن، نشر کتابدار و کتابخانه ملی، تهران، ۱۳۹۰.
 ۹. سازمان اوقاف و امور خیریه استان همدان، کتابخانه بهاءالملک، اسناد و نسخه‌های خطی.
 ۱۰. مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری همدان.